
Sociální role chudého stáří*

DANA SÝKOROVÁ**

Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci

The Social Role(s) of Poor Seniors

Abstract: The article deals with poverty in old age, which the author studies through the concept of social roles or social status. She analyses data from a qualitative empirical study in order to understand how various aspects of poverty in old age and the status of being poor impact seniors' performance of social roles. The author approaches poverty and old age as stigmas and looks at the ways in which seniors living in poverty defend their identity against inferior status. The article explains how the role of a poor senior is performed, whether and how poverty affects the roles that poor seniors share with other seniors, and whether the ascriptive status of old age or the objectively low social status of poverty is more significant for the performance of their role. Drawing on the results of her analysis the author describes poverty as the 'master status': poverty is an undesirable status for seniors and strategies for defending their identity against the stigma of poverty pushes the strategies of defence against the stigma of old age into the background. The author argues that setting old age in the context of poverty reveals the limitations of some theories in the field socio-gerontology.

Keywords: old age, poverty, social status, master status, social roles

Sociologický časopis / Czech Sociological Review 2016, Vol. 52, No. 1: 27–52

DOI: <http://dx.doi.org/10.13060/00380288.2016.52.1.241>

Úvod

Chudoba seniorů představuje jedno z méně probádaných polí jak výzkumu chudoby v české sociologii, tak gerontosociologického bádání – zejména jde-li o porozumění každodennosti chudých starých lidí a způsobům, jimiž se s chudobou vyrovnávají. Právě k tomuto cíli směřovala kvalitativní studie realizovaná v le-

* Sepsání článku bylo podpořeno ze zdrojů Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci (viz IGA_FF_2015_035 „Integrovaný sociálně vědní výzkum“, dílčí projekt „Stáří v chudobě“). Autorka využila dat z kvalitativní studie „Chudoba ve stáří“, která byla součástí projektu VEDTYM realizovaného na Fakultě sociálních studií Ostravské univerzity v Ostravě v letech 2011–2014 za finanční podpory Evropského sociálního fondu a státního rozpočtu České republiky (reg. č. CZ.1.07/2.3.00/20.0080).

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: doc. PhDr. Dana Sýkorová, Ph.D., Katedra sociologie, andragogiky a kulturní antropologie, Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci, tř. Svobody 26, 779 00 Olomouc, e-mail: dana.sykorova@upol.cz.

tech 2011–2014, z níž v této stati vycházíme. K analýze získaných dat jsme nyní přistoupili prostřednictvím konceptu sociální role. Na sociální roli stáří či dílčí role ve stáří nahlížíme v článku skrze žitou zkušenost seniorů s chudobou.

Pro sociální role ve stáří neexistují v pozdně moderních společnostech závazné normy. Empirické výzkumy nicméně naznačují jistý vliv představy o úspěšném stárnutí, která se sociálním statutem stáří spojuje výkon úzce vymezených aktivit: placené práce, vzdělávání se, zájmů a koníčků (viz *koncept aktivního stárnutí* [Hasmanová Marhánková 2013]). To jsou ovšem aktivity, které jsou pro chudé seniory obtížně dostupné nebo zcela nedostupné. Nevystává tedy pouze otázka, (1) jak je v současnosti hrána role (status) starého člověka či role ve stáří, ale také (2) jak se hraje role chudého seniora, zda a jak chudoba poznamenává komplex rolí, které chudí sdílejí s ostatními seniory, resp. zda je pro výkon role významnější samotný askriptivní status stáří, anebo jeden ze specifických atributů – objektivně nízký společenský status chudoby. Odpovědi na první otázku poskytuje stávající literatura, naším úkolem je přispět k zodpovězení druhého souboru otázek. Přesněji řečeno, v článku předložíme zjištění týkající se těchto výzkumných otázek: S jakými dílčími rolemi je spjato stáří ohrožené chudobou či chudé stáří, co je obsahem rolí, jak jsou uspořádány rolové priority, jaké strategie jednání v rolích či ochrany identity proti stigmatizaci stářím a zároveň chudobou seniorů uplatňují a nakonec jak je konstruován *master status* chudých seniorů.

Společenskou aktuálnost či relevanci tématu stati netřeba zdůrazňovat. Význam studia chudoby zvyšuje nepříznivý makroekonomický vývoj, jenž v posledních letech výrazně rozevívá nůžky mezi příjmy seniorů a spotřebitelskými cenami. Domácnosti důchodců čelí zhruba desetinásobně vyššímu riziku chudoby než domácnosti s plně zaměstnanými členy. Na průměrnou penzi, která činí u mužů 11 948 a u žen 9782 Kč, nedosáhne každý druhý senior či seniorka, výjimkou nejsou peníze nižší než pět tisíc, eventuálně tři tisíce korun [ČSSZ 2013]. Míry subjektivní, individuálně vnímané chudoby svědčí o značné materiální deprivaci starých lidí: Seniori jsou vzhledem k ostatním věkovým kategoriím nadprůměrně příjmově nespokojeni (63,5 %) a další vývoj svých příjmů hodnotí více než polovina z nich pesimisticky (53 %) [Sirovátka, Kofroň, Jahoda 2011; Vavrečková, Janata 2014]. Viditelně stoupá počet zadlužených seniorů: V roce 2013 bylo evidováno téměř 71 tisíc osob, jejichž důchod podléhá exekuční srážce, několik desítek tisíc dalších dlužníků zůstává mimo evidenci, neboť jejich důchody nedosahují zabavitelné výše [ČTK 2014].

Co se týče struktury článku, vymezíme nejprve klíčové teoretické koncepty, tj. stáří, chudobu a sociální roli (sociální status), a stručně popíšeme užitou metodologii. Analytickou část textu rozčleníme dle sociálních rolí chudých, příp. chudobou ohrožených seniorů, které jsme ve výzkumu identifikovali.

Teoretická východiska

Sociální role (sociální status)

V článku se opíráme o definici sociální role coby vzorce chování, které se váže k určité pozici jedinců ve společnosti, resp. k sociálnímu statusu. Status je vymezen jistými povinnostmi, právy a prestiží, je s ním spjat požadavek chovat se očekávaným způsobem, zpravidla i jistý životní styl, rovněž nárok na příslušná zaopatření. *Master status* pak chápeme jako status jedinců, který je jimi (nebo druhými) vnímán jako nejdůležitější a který tak zcela zásadně ovlivňuje jejich role, chování a identitu [Becker 1963].

Zasazením konceptu sociální role do rámce interpretativní sociologie přiznáváme jedincům možnost a schopnost vyjednávat v sociální interakci role či zásady pro jejich správné vykonávání [Berger, Luckmann 1999: 77], tzn. modifikovat výkon jednotlivých rolí s ohledem k vlastní definici Já. Aktéři tedy *vytvářejí* role, ovšem v hranicích obecně akceptovaného chování, v rámci omezení nucených jim strukturou. Společenské vědění – návod ke hraní rolí, obsahující kromě norem i hodnoty a emoce, ovlivňuje jejich individuální zkušenosti a očekávání, tudíž i sebepojetí, osobní identitu. Při studiu stáří je vhodné mít na zřeteli nejen tento dialektický vztah osobní identity se „společností“, ale tváří v tvář jeho biologickým projevům také „vnitřní dialektiku mezi identitou a její biologickou podstatou“ [Berger, Luckmann 1999: 179].

Goffmanova dramaturgická sociologie nám dovoluje uvažovat o jedincích, kteří hrají role v sociální situaci ohrožující jejich identitu, jsou přiřazováni k sociálním kategoriím nesoucím stigmatizující atributy, příp. jsou diskriminováni. S odkazem na Goffmana lze uchopit vybavení sloužící těmto aktérům při výkonu role a strategie, jimiž svoji identitu, potažmo osobní integritu a důstojnost chrání. (Odvoláváme se tímto na koncepty osobnostní [zakoušené] či sociální identity, fasády, stigma, odstupu od role [Goffman 1999, 2003].¹) Přihlížíme rovněž ke konceptu biografie: Jedinci vnášejí do výkonu aktuálních rolí osobní zkušenost z předchozích fází svého života, na základě minulé zkušenosti modifikují svá nynější očekávání, aspirace, vyjednávají identitu [Hodge 2008].

¹ Osobnostní identita představuje obraz sebe sama formovaný jedincem v procesu sociální interakce, sociální identita je „součástí zájmů a definic, jež si druzí lidé vytvářejí o osobě, jejíž identita je předmětem diskuse“, a která ji zařazuje k určité sociální kategorii [Goffman 2003: 123]. Koncept odstupu od role používá Goffman k popisu způsobu, jímž se jedinci oddělují od rolí, které jsou v konfliktu s jejich identitami. Stigma znamená silně diskreditující atribut, vylučující jedince z plného společenského přijetí. Fasáda zahrnuje scénu, „kulisy“, publikum, v nichž a před nimiž aktéři hrají své role, znakové vybavení nesoucí sociální informaci: symboly statusu, resp. symboly prestiže či stigma [Goffman 2003].

Stáří

Abychom mohli v souladu s cílem naší studie zasadit status stáří, resp. roli seniora a ostatní role stáří do specifického rámce chudoby, musíme nejprve konceptualizovat „normální“ (tj. ne-chudé) stáří. Vyjděme z toho, že věk je askriptivním faktem „společensky zhodnoceným způsobem, který závažně ovlivňuje celkový společenský status jeho nositelů“ [Šmausová 2004: 16]. V případě seniorů, jak dokazují dosavadní empirické výzkumy, se jedná o podřadný status lidí diskvalifikovaných především ztrátou pozice na trhu práce po dosažení „důchodového věku“ a odkázaností na starobní penzi. Jejich postavení plnohodnotných členů společnosti devalvují rovněž důsledky biologického a psychologického stárnutí, jež jsou v rozporu se sociálním důrazem na výkonnost a individuální autonomii. Stereotypní přiznání diskreditujících znaků nekompetence, pasivity a závislosti seniorům ze strany společnosti formuje očekávání vůči nim, posiluje jejich diskriminaci a snižuje životní šance. [Sýkorová 2006; Vidovičová 2008]. Řečeno s Goffmanem [2003], senioři splňují charakteristiku stigmatizovaných osob.

Stáří „samo o sobě“ je charakterizováno ztrátou či omezením rolí: S vnučeným převzetím role penzisty se zpravidla pojí redukce aktivní ekonomické činnosti, změna denní rutiny a životního stylu. Nízký důchod – v relaci k předchozím příjmům – limituje mnohé jedince v roli spotřebitele a odsouvá je do okrajové kategorie „vadných konzumentů“ [Bauman 2003]. Zánik manželské role v důsledku ovdovění nezřídka zužuje i aktivity v dalších rolích – kontakty s přáteli, zájmy či koníčky sdílené dříve s životním partnerem, partnerkou [van den Hoonaard 2001; Lopata Znaniecká 2002]. Rodičovská role se většinou vyznačuje kontinuitou, tj. stálou citovou angažovaností seniorů vůči dospělým dětem [Sýkorová 2007, 2009; Franklin, McKinnon 2000]. Role prarodičovská představuje spolu s rodičovstvím hlavní zdroj sociální integrace a podpory ve stáří [Silverstein, Long 1998 aj.]. Napříč rolemi se dříve nebo později projevuje pokles zdraví. Choroba situuje seniory do závislé role nemocných [Špatenková, Sýkorová 2004] anebo, a to zejména ženy, do role pečovatelů o životního partnera nebo o staré rodiče [Allen, Bliesner, Roberto 2000; Jeřábek a kol. 2013].

Role stáří je tedy rolí hranou v kontextu limitovaných možností, spojenou s nižší prestiží a autoritou. Nicméně v intencích interpretativní či dramaturgické sociologie senioři představují kvalifikované činitele schopné zvládnout statusovou změnu, stigmatizaci stářím, tj. udržet kontrolu nad ztrátami stáří, distancovat se od nepřijatelných rolí či nepříznivých aspektů role, vyhledávat a soustředit se na ty role a takové způsoby jejich hraní, které jim přinášejí uspokojení, posilují pozitivní sebepojetí a celkový pocit životní pohody. Dle teorie selektivní optimalizace s kompenzací (*theory of selective optimization with compensation* [Baltes, Baltes 1990a, b]), s níž koresponduje i Sýkorové [2007] teorie stáří podložená daty (*grounded theory*), senioři podrobují rolové aktivity výběru, uzpůsobují je vzhledem ke svým zdrojům² a strukturním či situačním bariérám. Uplatňování těchto

² Zdroji rozumíme fyzické a psychické síly, finance, informace, dovednosti apod.

mechanismů vysvětluje teorie kontinuity (*continuity theory of normal ageing*) snahou zachovat spojitost aktivit v životním běhu [Althley 1989]), resp. trvání soběstačnosti, autonomie i kontinuity Já [Sýkorová 2007]). Citovaná teorie Sýkorové umožňuje porozumět metodám, jimiž se senioři brání vůči stigma stáří, zejm. nařčení ze závislosti, nekompetentnosti: Senioři zdůrazňují osobní vlastnosti odlišné od stigmatizujících charakteristik, svoji angažovanost a úspěchy v oblastech netypických pro lidi „jejich věku“, oddělují vlastnosti stereotypně připisované starším lidem od stáří (degerontologizují je), znaky stáří přehlížejí či bagatelizují, prezentují je jako rysy méně stigmatizujícího atributu anebo je činí nenápadnější, skrývají jeho symboly, zvyšují status zbylých nebo náhradních aktivit. Vyhýbají se činnostem a situacím, které by odhalily pokles jejich schopností a sil a v nichž by se stali terčem ageistického chování. Různými způsoby se distancují od svojí věkové a sociální kategorie: Jejím příslušníkům připisují nepříznivé vlastnosti, stratifikují je podle zjevnosti stigma, ti postiženější jim poskytují měřítko pro přijatelnější hodnocení vlastní životní situace. Na druhé straně prezentovaná sounáležitost se svou „válečnou generací“ pomáhá seniorům sdílet pozitivní vlastnosti – skromnost, pracovitost, schopnost radovat se z maličkostí – díky nimž zvládnou i strasti stáří. (Viz teze o kolísání identifikace s osobami s tímž stigmatem [Goffman 2003].) Sýkorová zmiňuje rovněž strategii individuálního srovnávání, tj. sebe sama v různých oblastech kompetencí a v různých bodech životní dráhy „směrem do budoucnosti i minulosti ‚podle výhodnosti‘“ [ibid.: 216]. Nakonec senioři vystupují coby soběstační lidé, usilující o nezávislost navzdory zdravotním potížím, nižšímu příjmu, ztrátě životního partnera, ageismu a jiným, pro osobní identitu rizikovým okolnostem.

Jak jsme již upozornili, uvedené teorie se vztahovaly k „normálnímu“ (ne-chudému) stáří. V následující části článku obrátíme pozornost od znevýhodnění individuí stářím ke znevýhodnění jedinců chudobou, resp. od konceptualizace stáří pokročíme ke konceptualizaci chudoby.

Chudoba

Chudobu definujeme spolu s Marešem [1999] jako nežádoucí sociální status, který se primárně vyznačuje hmotným nedostatkem, tedy omezeným nebo uzavřeným přístupem jedinců ke statkům a službám sloužícím k uspokojení individuálních potřeb. Jinými slovy, chápeme ji jako mnohonásobnou deprivaci. Nízké či žádné příjmy, absence majetku, finančních rezerv snižují schopnost jedinců mít život pod kontrolou, být nezávislí, možnost využít příležitostí nabízených společností. Nesou s sebou nebezpečí sociální exkluze, která se v krajní podobě projevuje v bezdomovectví [rovněž Sirovátka et al. 2011; Vašát 2012]. Status chudoby přiznává chudým „oprávnění k určité úrovni zaopatření“, tj. zejména nárok na dosažení alespoň minimální úrovně zdrojů, kterou jim společnost garantuje prostřednictvím sociálních dávek. (Stáří chudí lidé jsou většinou pojímáni jako „hodní péče, charity, solidarity“ – zasloužilí chudí [*deserving poor*] [Mareš 1999: 66, 168].)

Chudoba je v sociologické teorii dávána do souvislosti hlavně s podřadným umístěním na trhu práce nebo vyloučením³ v důsledku ztráty zaměstnání či penzionování (tudiž i s nízkým vzděláním a kvalifikací, s diskriminací na základě věku, genderu apod.), rovněž se situačními okolnostmi či událostmi, jako je nemoc, zdravotní postižení, rozvod, ztráta bydlení, v posledku i se zadlužením [Mareš 1999; Sýkorová, Nytra, Tichá 2014]. Nedostatečné nebo „opotrebované“ kompetence nutné k hospodaření se zdroji, o nichž Ringen [2005] hovoří ve vztahu k příčinám chudoby, mohou být překážkou uplatnění statusu chudých – nevyužití sociální pomoci kvůli neznalosti oprávnění a příslušných postupů a neschopnosti orientovat se ve složitých pravidlech jejího poskytování. Vzhledem k makroekonomické situaci je pro nás inspirativní koncept chudoby zdrojů (*poverty of resources model* [de la Rocha 2001]), který vyzdvihuje selhání dříve efektivních strategií zvládání rizika chudoby v podmínkách ekonomické krize.

Všeobecně se uznává, že status chudoby ovlivňuje sociální role a osobní identitu chudých [Mareš 1999] – lze předpokládat, že způsobem a mírou danou stupněm chudoby, tj. odlišně v *nouzi*, kdy jedinci „postrádají to, co je nepochybně potřebné“ (nutnou stravu, oblečení a přístřeší), v *nedostatku*, chybí-li jim „to, k čemu by měl mít přístup každý, co „společnost“ považuje za potřebné“ (a co je základem respektu ze strany druhých), a v *ohrožení* chudobou vyplývajícím z nejistých životních podmínek [Ringen 2005: 128–129]. Literatura o chudobě přináší velmi skromné (a vůči stáří nespecifikované) poznatky o metodách užívaných jedinci k obraně před stigmatem svázaným s chudobou – před nálepkou nezpůsobilosti, selhání, nezodpovědnosti. Např. Mareš zmiňuje vědomou rezignaci na zaručená oprávnění, tj. vyhnutí se roli klienta, vyžadující podrobit se procedurám ověřování nároku na sociální dávky a kontroly jejich pobírání. Poukazuje na způsoby utajování chudoby coby součástí „know-how“ chudých, blíže však strategie nepopisuje (stejně jako způsoby, „jak vycházet s omezenými příjmy“ [Mareš 1999: 173]). Keller cituje několik Paugamem prezentovaných „reakcí“ jedinců na sociální exkluzi: kompenzaci nízkého sociálního statusu prostřednictvím odkazu na role, rolové segmenty, v nichž plní očekávané chování, sociální distinkci od chudých zneužívajících sociální pomoc, desolidarizaci a přenášení stigmatu na hůře postižené [Paugam 1991 cit. in Keller 2014: 22]. Paugam přichází s klasifikací vztahu vyloučených osob k sociálním službám, kterou můžeme interpretovat v termínech teorie rolí a nahlížet na ni jako na typy hraní sociální role klienta: (1) odmítání pomoci, spoléhání na vlastní síly (*fragilita*), (2) přijetí asistence, resp. sociálních dávek, zřeknutí se části autonomie (*závislost*), (3) ztráta důvěry v možnost pomoci, akceptace nárazové krizové intervence (*roztržka*).

Vrátíme-li se ke stáří, máme před sebou životní fázi zatíženou relativně vyšším rizikem chudoby [Mareš 1999: 44]. Nejen kvůli zmíněnému ukončení pracovní role, následné závislosti na nízkém starobním důchodu a omezené možnosti

³ Chudoba, jak říká Mareš, je „útokem... na princip odvozování sociálního statusu z povolání a postavení v zaměstnání“ [Mareš 1999: 208].

kompenzovat finanční pokles doprovázející penzionování [Mareš 1999; Alcock 1997; Sirovátka, Kofroň, Jahoda 2011], ale také kvůli často celoživotně hromaděným důsledkům různých, především strukturních znevýhodnění (viz koncept kumulativních ne/výhod, *cumulative dis/advantage hypothesis* [Elder 1985]).

Podle citované, daty podložené teorie Sýkorové [2007] vztahují ne-chudí senioři status stáří významně k autonomii ve smyslu finanční soběstačnosti a ve shodě s tím podřizují výkon role imperativu „vyjít s důchodem“: kreativně aplikují a kombinují nejrůznější postupy úsporného hospodaření. Co se ale stane, je-li finanční soběstačnost zásadně dotčena nebo ztracena – jak v této situaci senioři definují či hrají status stáří a role spojené se stářím? Tímto se dostáváme zpět k základnímu problému orientujícímu analýzu dat z našeho výzkumu.

K metodám výzkumu Chudoba ve stáří

V úvodu metodologické části článku zopakujeme výzkumné otázky, do kterých jsme uvedený výzkumný problém přeformulovali: (1) S jakými dílčími rolemi je spjato stáří ohrožené chudobou či chudé stáří; (2) co je jejich obsahem (jaké významy jim senioři připisují, jaká očekávání); (3) jak jsou uspořádány rolové priority; (4) jaké strategie jednání v rolích či ochrany proti „dvojímu“ znevýhodnění, resp. stigmatizaci stářím a zároveň chudobou senioři uplatňují; a koneckonců (5) jak je konstruován *master status* (identita) chudých seniorů?

Základní metodou získávání dat byly hloubkové, nestrukturované rozhovory se seniory, o kterých jsme odůvodněně předpokládali, že jsou nebo byli ohroženi chudobou nebo jsou či byli chudí (viz popis vzorkování níže). Nastolené téma, „jak se život odvíjel ve stáří?“, bylo podle průběhu rozhovoru zúženo na situace či události související s „nedostatkem peněz“. Pomocí dotazníku byly posléze doplněny nebo upřesněny údaje týkající se pracovní dráhy, vzdělání, příjmů a výdajů, bydlení, rodinného zázemí seniorů. V mnoha případech byl dotazník impulsem k rozvíjení předcházejícího narativu. Máme na paměti, že senioři konstruovali svá vyprávění před výzkumníky se snahou udržet strategickou kontrolu nad dojmem své osoby (dokonce i tehdy, když se rozhovory realizovaly na *místech v pozadí*, tj. tam, kde je stigma „normální“ součástí prostředí – v azylových domech) [Goffman 1967, 2003]. Při kontaktu s chudými seniory byla patrná jejich snaha skrýt symboly stigmatu, vymezit se vůči stereotypní představě chudých: mnozí nabídli pohostění, klienti azylového domu přišli hezky oblečení, upravení, muži oholení.

Výzkum se uskutečnil v letech 2012–2013 v Ostravě, metropoli Moravskoslezského kraje, který se potýká s negativními socioekonomickými důsledky de-industrializace – úpadku dříve privilegovaných průmyslových odvětví. (Region patří ke čtyřem krajům v ČR, v nichž převládá negativní subjektivní hodnocení příjmu domácnosti, 53,5% [Vavrečková, Janata 2014: 26].)

Výzkumu se zúčastnilo 28 komunikačních partnerů a partnerek. Při budování vzorku jsme byli odkázáni na účelový výběr „přes instituce“ [Miovský 2006]),

kteří zajišťují sociální služby seniorům nebo osobám v tíživé životní situaci. Obrátili jsme se na sociální pracovníky, kteří nám zprostředkovali kontakt s klienty, s nimiž pracují a které s ohledem na znalost jejich životních, resp. finančních podmínek (výše penze, pobírání sociálních dávek, zadlužení, problémů s udržením bydlení nebo jeho ztrátou) *mohli* označit za chudobou ohrožené nebo chudé. „Problém chudoby“ [Ringen 2005] byl ve vyprávění naprosté většiny z těchto seniorů zcela zřetelný: Z analýzy dat z rozhovorů s obyvateli domů s pečovatelskou službou (dále jen DPS) vyplynulo, že právě získání bytu s regulovaným nájemným v DPS je způsobem, jímž se senioři vcelku efektivně vyrovnali s rizikem chudoby, chudobou, či dokonce s bezdomovectvím. (Jen ve dvou případech se ukázalo, že situace doporučených komunikačních partnerů chudobě neodpovídá: Jiří a Lenka si v důchodu udrželi dobře placená zaměstnání a jejich příjmy a úspory jim umožňují „solidně, spokojeně žít“). Pobyt v azylovém zařízení pro osoby bez domova představuje „sám o sobě“ jasný indikátor chudoby seniorů. Dodejme, že strategii výběru vzorku jsme odvíjeli od výsledků průběžně probíhající analýzy dat. Takto se postupně objevovala potřeba získat data o různých stupních a kontextech chudoby seniorů, a tudíž upřesňovat i sociálním pracovníkům kritéria výběru dalších potenciálních účastníků výzkumu (např. bydlení v bytech s neregulovaným nájemným, ohrožení ztrátou přístřeší, bezdomovectví). Jsme si vědomi nedostatku, jimiž je zvolený typ účelového výběru zatížen: výzkumný soubor zahrnuje pouze ty seniory, kteří využili sociálních služeb – sociálního poradenství, pečovatelské služby a pobytových služeb. Popis souboru uvádíme v Tabulce 1.

Jiné strategie konstruování vzorku nám zůstaly uzavřené kvůli legislativním bariérám přístupu k seznamu osob žijících pod hranicí chudoby, příjemců dávek pomoci v hmotné nouzi či osob, na jejichž penzi byla uvalena exekuční srážka. Identifikace chudých seniorů v běžné populaci pomocí *předběžného* měření chudoby nebyla schůdná kvůli nepřiměřeným časovým, potažmo finančním nákladům. Měření by totiž vyžadovalo postup „ode dveří ke dveřím, od seniora k seniorovi“. Nelze přehlédnout ani metodologické problémy *měření* chudoby, o kterých široce pojednávají např. Mareš, Rabušic nebo Ringen [Mareš, Rabušic 1996; Mareš 2002; Ringen 2005 aj.].⁴ Užití apriorní diagnostiky oslovených jedinců, založené na dotazech na výši příjmů, schopnost s nimi vyjít a uspokojit subjektivně důležité potřeby atd. [Mareš 2002], by v kvalitativním výzkumu s sebou navíc neslo riziko nežádoucího ovlivnění výzkumné metody hloubkového rozhovoru předcházející „testovací“ technikou.

Analytickou práci s daty jsme založili na postupech analogických otevřenému a axiálnímu kódování v zakotvené teorii, které plně postačují – jak zdůrazňují Strauss a Corbin [1999: 85] – k zamýšlené tematické analýze, resp. k rozvoji pojmů ve smyslu paradigmatického modelu. Pojmy tak byly seskupovány do postupně rozvíjených kategorií, rozlišených subkategorií, jejich vlastností a poté

⁴ Odkazujeme na diskusi o validitě metod měření objektivní a subjektivní chudoby, resp. validitě indikátorů, kterých se při měření chudoby užívá [ibid.].

Tabulka 1. Základní údaje o komunikačních partnerech a partnerkách

OSTRAVA							
Celkem komunikačních partnerů/partnerek: 28		Rodinný status					
		single	vdané/ ženatí	rozvedení	odloučení	ovdovělí	
Gender	ženy: 21	–	1	7		13	
	muži: 7	1	1	1	2	2	
Průměrný věk		72 let					
Rodičovský status		alespoň jedno dítě: 27 (4 senioři zkušenost s úmrtím dítěte)					
Vzdělání		základní	středoškolské bez maturity		s maturitou		
		4	14	10			
Způsob bydlení	Nájemní bydlení	Dům		byt dítěte seniora	domov pro seniory	zařízení pro osoby bez domova	
							domov se zvláštním režimem
		s pečovatelskou službou	soukromého vlastníka				
		19	2	1	1	2	3

byly vyhledávány vztahy mezi nimi i kontexty, v nichž se vyskytovaly. Identifikované kategorie a vztahy odpovídaly „podmínkám“, „kontextu“, „intervenujícím podmínkám“, „strategiím jednání“ a „následkům“ [ibid.]. Text byl interpretován bez podpory specializovaného softwaru pro analýzu kvalitativních dat.⁵

Sociální role stáří v kontextu chudoby. Výsledky výzkumu⁶

Role „důchodce“

Být a/nebo nebýt na trhu práce

Převzetí role starobního důchodce není v kontextu chudoby zcela samozřejmé. Mnozí komunikační partneři a partnerky dosáhli penze po řadě peripetií. Nikoli výjimečně do ní odešli předčasně – druhořadý status důchodců a skrze penzi i status „starých“ tak získali dříve, než je obvyklé. Role důchodce znamená pro některé seniory „rolí odloženou“: nesplnili z různých důvodů, strukturálních, situačních či kvůli osobním vlastnostem, zákonem předepsaný počet odpracovaných let. (Odvolávali se na onemocnění, výkon nezapočitatelných zaměstnání, ztrátu práce, domnělá administrativní pochybení.) V obou případech chudí senioři definují status důchodce prostřednictvím přístupu k pravidelnému, státem zaručenému příjmu a v tomto smyslu mu připisují pozitivní význam. To nic nemění na tom, že (nizká) penze je zároveň podstatnou okolností pádu do chudoby, jak ukážeme dále. Odkážme na tomto místě alespoň na zkrácení výměry důchodu jako sankci pro ty, kteří nedostáli normativně určené době zaměstnání.

„Kdybych ty dva roky dodělala (neodešla do předčasného důchodu) – to se zvedaly platy – šla bych s lepším důchodem.“ (Helena)

„Tak jsem byla (před důchodem) na podpoře. Mě už nevzali nikde. Mám pět procent jenom z důchodu, ... takže nemám nic skoro.“ (Jana)

„Byla jsem na nemocenské rok... No, a tak tím pádem se mi krátil aji důchod, jo, jo. Mi ho neměli z čeho vypočítat.“ (Hana)

(Do důchodu) „mi chybí osmnáct měsíců. Nevím, jak na to přišli, protože jsem dělal přesčas- sy hodně, jo. Takže nevím. Ono asi ty přesčasy tam nejsou vůbec zaregistrovány. Tak musím to vydržet... a potom si zažádat o ten starobní.“ (Pavel)

Josef nemá nárok na „nic, vůbec nic“: ani na starobní, ani na invalidní důchod, který mu navzdory špatnému zdravotnímu stavu „nechtějí přiznat“.

⁵ Užitou metodu „papír – tužka – nůžky – lepidlo“ považujeme za plnohodnotnou alternativu analytické práci za pomoci počítače [viz Konopásek 2005].

⁶ Citace výroků komunikačních partnerů/partnerek označujeme v následující části textu uvozovkami a píšeme je kurzivou. Abychom zachovali autenticitu, tak tam, kde je to vhodné, užíváme při interpretaci i jejich jednotlivé výrazy (psáno kurzivou, v uvozovkách). V citacích zařazených do hlavního textu jsme přizpůsobili gramatické tvary slov, pokud to plynulost textu vyžadovala.

Chudoba seniorů je spjatá s podřadnou pozicí na trhu práce a s nezaměstnaností v předchozích fázích životní dráhy.⁷ „Mizerné“ penze takřka bez výjimky korespondují s dřívějšími nízkými mzdami a ty s charakterem tehdejšího zaměstnání – s vesměs nekvalifikovanými nebo méně kvalifikovanými profesemi dělníka/dělnice v průmyslu či zemědělství, uklízečky, topiče, strážné/ho, poštovní doručovatelky, prodavačky, ševcové, nižších administrativních nebo technických pracovníků. Příznačné jsou neplnohodnotné pracovní kontrakty (příležitostná zaměstnání, brigády), přerušovaná nebo nekompletní pracovní dráha: Opakovanou i dlouhodobou nezaměstnanost, která seniory nezřídka postihla ve věku „rozhodném pro výpočet důchodu“, zdůvodňují (1) snižováním stavu pracovníků firmy nebo jejím zánikem, (2) vážnými nemocemi, nepřiznáním zaopatření v rozsahu, který jim vzhledem ke zdravotnímu postižení údajně náleželo (plného invalidního důchodu), či (3) nesplněným očekáváním určitého mzdového ohodnocení a zaměstnaneckých výhod. Senioři poukazují na diskriminující chování (potenciálních) zaměstnavatelů – obviňují je ze zaujatosti vzhledem k jejich věku, genderu a zdravotnímu stavu. Jen výjimečně interpretovali snížené šance na trhu práce jako důsledek vlastního nedostatečného vzdělání, kvalifikace či nepromyšleného, unáhleného ukončení pracovního poměru.

„V pivovaru jsem dělal..., závozníka jsem dělal..., v bance uklízel..., ve školce, v laboratoři topil. No, vždýcky jenom takové, jak se říká, vylej, nalej... příležitostnou práci. Já nemám vzdělání žádné, že bych mohl montovat nebo něco takového... Žádná robota nebyla pro mě (kvůli zdravotnímu stavu). (V jedné firmě) odmítli mi dát byt, tak jsem říkal, tady dělat nebudu. (Na šachtě) mě dali na povrch, a tam jsem si málo vydělal. Tak říkám, končím tady s váma, já potřebuju peníze, a ne abych tady bral nějakou žebračku..., pak P-Stavby, ne... nelíbilo se mi to jejich odměňování, že někdo měl víc a někdo méně za stejnou robotu. Tak jsem říkal, s--- na vás, vy bando jedna špinavá, tak jsem byl skoro rok bez práce... Do roku 2007 jsem byl v T-Službách, potom po snižování stavů na pracovním úřadě...“ A nyní „člověk už je starší, to už starší lidi neberou“. (Pavel)

Jaroslavovi byl plný invalidní důchod překvalifikován na částečný a „... tři tisíce korun (částečného důchodu) bylo strašně málo. Meta (výrobní podnik Svazu invalidů) skončila po něžné revoluci, příležitosti pro postižené nejsou.“ Když se ucházel o zaměstnání, „viděli ty hole a věk, tak říkali, že nemají zájem“. Podobně, podle zkušenosti Evy, zaměstnavatelé „neměli zájem o starší baby“.

Nyní, ve stáří a v chudobě, nabývá pracovní role pro seniory významu „role k přežití“ (*survival role* [Moore, Stratton 2002]) – nehledě na to, zda ji aktuálně hrají, či ne. Jde jasně o roli obtížně dostupnou až nedosažitelnou kvůli okolnostem, kterým čelili již v předseniorském věku. V chudém stáří ovšem vystává jako zásadní a primární limita placené práce špatné zdraví či snížená mobilita. Teprve pokud zdraví alespoň trochu (!) dovolí, senioři „berou všechno, práci jaká je“

⁷ Vyjádřeno s Marešem [1999: 50]: „Chudoba ve stáří je do značné míry jen pokračováním chudoby v obdobích, která stáří předchází.“

(typicky Martina), protože „musejí si nějak pomoci, mít z čeho žít“ (Eva). Místem pro hraní role pracujícího důchodce je ale přinejlepším sekundární trh práce, často šedá ekonomika, anebo se obsah role redukuje na sběr šrotu, lesních plodů a léčívek, výpomoc „za pár drobných“, prodej krevní plazmy.⁸

„Já jsem začínala s důchodem pět tisíc..., takže jsem vlastně pořád byla nucena chodit do práce... Já musím si jít, zase až se trošičku zdravotně vzpamatuju (těžkou prací se úplně oddělala), musím si najít něco, nějaký úklid nebo něco, prostě musím chodit do práce. Já bych nedo- nevyžila z toho, co mám... Mám úplně strach, co bude, protože do práce už asi jít nebudu moci.“ (Martina)

„Musím (vyjít s penězi), co se dá dělat. Do práce mě nikdo nechce. Ale až budu po operaci a bude mi dobře na nohy, tak si nějakou brigádu najdu, třeba na čtyry hodiny. Kdybych neměla ty zdravotní problémy, tak pracuju a mám úplně jiné zájmy a úplně jsem někde jinde.“ (Lucie)
„Člověk by rád dělal, no hlavně (kvůli tej páteři) na linku nemůžu, v prašném prostředí nemůžu být, v chladném prostředí nesmím být, na slunci nesmím být ((smích)) ... Sem tam se najde nějaká ta brigáda, co můžu dělat pomaloučku svým tempem, abych neodpad.“ (Pavel)

Pracovní role je chudými seniory interpretována i prostřednictvím sociální integrace a strukturování času běžného dne. Tyto významy přenášejí na role vážící se k práci neplacené, „neproduktivní“, kterou vyhledávají v institucionálním prostředí azylových domů a v domech s pečovatelskou službou. Aktivita v oněch „náhradních“ rolích umožňuje udržet stářím a chudobou otřesený status (identitu) kompetentních, užitečných, tedy hodnotných lidí.

Podle Jitky „ten život už stojí za prd: Protože, když jsem chodila do práce, na stole jsem měla kalendář, věděla jsem, kolikátého je a tak dále.“

Lucie „dělala na Armádě Spásy ‚pečovatelku‘ na mužském azylu, no a pak... začala dělat v komunitním centru v P. u důchodců: Takže nebylo to špatné, jako ta práce mě bavila. Byla jsem s lidma, a to bylo pro mě důležité. Protože já ne- neumím být sama... Já nejsem typ, abych seděla doma. To je na zbláznění taď sedět... Já mám teďkom zdravotní problémy dosti špatné... Až budu v pohodě, brigádu, třeba na čtyry hodiny, ale mezi lidí. Mezi lidí, pryč mezi lidí.“

Marie pomáhala v kuchyni azylového domu: „To vám aspoň utek čas... Dá se zvyknout na azylák, kór když něco děláte.“

Anna zdůrazňuje, že pečovatelky nepotřebuje, naopak jim pomáhá: „jak oni potřebujou vyřizovat, přepisovat atd., tak já to obletím, zařídím atd., ... na ten ples kdo půjde, na zájezd kdo pojede atd., tak to já už obletím všechno.“

⁸ Příběh lépe finančně situované Lenky a Jiřího dokumentuje vliv současné nepříznivé situace na pracovním trhu na rolové příležitosti (tak, jak o něm hovoří de la Rocha [2001], viz *poverty of resources model*): Oni „měli možnost si vydělat, v té době se to dalo. Dneska by to asi nešlo, protože té práce není.“

Chudoba: sociální status definovaný hmotným nedostatkem

Příjmy seniorů nedosahují hranice příjmové chudoby, pohybují se nejčastěji kolem pěti tisíc Kč, někdy ale nedosahují ani tří tisíc.⁹ Podstatnou část příjmů tvoří sociální dávky – dávky v hmotné nouzi, doplatek na bydlení, u seniorů v domově pro osoby bez přístřeší dávky mimořádné pomoci v závažných životních situacích. Status chudoby, resp. hraní rolí ve stáří jsou typicky spjaty s absencí jakýchkoli finančních rezerv. Senioři nemohli, nechtěli nebo neuměli vytvářet úspory a připravit se tak na stáří: Kromě nízkých mezd jim v tom bránily osobní a rodinné krize hromadící se v průběhu životní dráhy (kromě nezaměstnanosti rozpad partnerského vztahu, ovdovění, vážné onemocnění, ztráta bydlení, krize prožívané dětmi). Příběhy vypovídají o nepřiměřených aspiracích, neschopnosti odhadnout budoucí potřeby a možnosti, o nepřetržité roli rodiče (Eva s manželem stavěli chatu a pořídili si auto navzdory nedostatečným příjmům, Martinin předpoklad, že se ve stáří stačí jen uskromnit, se ukázal zpětně jako „*hodně naivní*“, Hana věnovala úspory synovi, mnozí další své dospělé děti různými způsoby finančně podporovali.)

Chudoba ve stáří znamená další zatížení již napjatých domácích rozpočtů dluhy na nájemném, inkasu, zdravotním a sociálním pojištění, půjčkami na nákup zboží. V naracích seniorů jsou čitelné chybějící kompetence pro roli „manažera domácích financí“: neznalost platebních povinností, způsobů řešení dluhů, nezkušenost, která stojí i za nezvládnutou konfrontací s nebývale bohatou nabídkou zboží v tržní ekonomice. Postřehli jsme také osobní nezodpovědnost. Snad lze hovořit o vystoupení z role šetrného, uvážlivého stáří, v níž se prezentují ne-chudí senioři [viz Sýkorová 2007]. (Soudíme, že sekundární chudoba, jejímž definičním znakem je nekompetence při hospodaření s penězi [Mareš 2002], představuje významnou dimenzi statusu chudoby ve stáří.) Zcela jinou úlohou je pro seniory hraní role „dlužníka z cizího zavinění“ – není zřejmé, zda absence vlastního podílu na dluhu doléhá méně na osobní identitu, určitě ale s sebou nese intenzivní pocit nespravedlnosti a bezmoci posílený limitovaným životním časem stáří (musejí splácet až do smrti).

„Do nějakého placení se jim nechtělo“ (jako Jitce); „vůbec o povinnosti platit pojištění nevěděli“ a dlužná částka vystoupala na několik desítek tisíc; dvoutisícový dluh za elektřinu nabobtnal „po exekuci“ patnáctinásobně; „nehleděli a prostě utráceli, když začaly akce na hrnce, kosmetiku a tabletky na zdraví – za totality to nebylo, tak si člověk říká, proč bych si nedopřál..., tak přestávali mít přehled o své finanční situaci a... potom zjistili, že nemají na nic.“ (Jaroslav)

Musejí splácet manželovy dluhy. (Lucie má „*aji exekuci na důchod..., exekuce, jedna za druhou, tak začaly chodit a do dneška to ještě trvá. A já s tím bojuju... Já jsem už uvažovala,*

⁹ Hranice příjmové chudoby přitom činila v letech 2011–2013 v průměru 9594 Kč měsíčně [ČSÚ 2011, 2012, 2013]. Životní minimum je aktuálně dáno částkou 3410 Kč (pro jednotlivce), existenční minimum, tj. příjem nezbytný k zajištění potřeb na úrovni „přežití“, 2200 Kč.

že život nemá pro mě žádnou cenu, že to musím nějak skončit... To je taková, taková rána... Protože to, co já musím zaplatit, to jsou sumy, to je suma neza- nenávratná..., to je šílené!" Zbývá jí zaplatit 90 tisíc z dlužných 350 tisíc korun.)

Příjmy chudých seniorů umožňují získat jen statky redukované na velmi skromné až nejprostší prosté živobytí: v první řadě na udržení nebo zajištění střechy nad hlavou, pak teprve na základní jídlo, nezbytné léky a na příspěvek vnoučatům nebo „potřebným“ dětem. Role chudého je tedy především stálým, ne zcela a ne vždy úspěšným bojem o pokrytí nákladů na bydlení: na nájemné padne polovina až tři čtvrtiny příjmu, na pobyt v azylovém domě či v ubytovně takřka příjem celý. V bydlení se zvláště ostře ukazuje bezmoc jako atribut statusu chudoby: vůči zvyšování cen bydlení a energií i vůči možnostem řešení krize bydlení (nájem neutáhnou, nemají z čeho uhradit nedoplatek za služby, za topení, „nevědí kudy kam, nevědí, co bude dál, jestli neskončí [znovu] jako bezdomovci“ [Jaroslav]). Stoupající rozsah finančního nedostatku určuje typ „kulis“ pro roli chudého: od bydlení v DPS, v „nejlevnějším bytě, který lze udržet i z malého důchodu“ (Lucie), přes byt nízké kvality v deprivované lokalitě, pak ubytovnu či noclehárnu až po „ulici“. Úroveň bydlení symbolizuje stupeň znehodnocení statusu, vytyčuje viditelnost stigma chudoby, chudoba samotná limituje obranné mechanismy: Např. Eva vložila peníze do „vylepšení“ holobytu, „aby tam mohla normálně žít jak člověk“, v důsledku jí nezbyvalo na nájem. Výpověď z bytu ji vystavila ještě horšímu stigma bezdomovectví. Chudoba evidentně omezuje svobodu volby, redukuje rozhodování na „buď, nebo“. Příjmový rámec seniorů je natolik úzký, že autonomní rozhodování o výdajích a autonomní jednání jsou silně omezené, eventuálně vyloučené. (V azylovém domě mají senioři kontrolu už jen nad „kapesným“.)

A tak senioři přežívají „s odřenýma ušima, co se dá z těch peněz? Když má člověk zaplatit bydlení..., tak to není (ani) na žití. To je jenom tak na udržování toho těla.“ (Martin, Helena, Pavel aj.) Někdy zbyde jen na snídani, na večeři, na polévku ze sáčku. Život na ulici přináší zkušenost dnů, kdy není vůbec co jíst, kdy „prostě živoří“ (např. Eva, Jaroslav). Sociální status snižuje i fakt, že si nemohou koupit určité zboží [Mareš 1999]: Senioři se takto výslovně vztahují především k lékům: chudoba rovná se „nemít na léky“. S oporou v datech dodejme, že chudoba znamená i nemít na nic jiného než na nejlevnější zboží – z akcí, z druhé ruky, od vietnamských prodejců; z „korunového prodeje“ v azylovém domě. Pokud „pouhé“ stáří limituje roli konzumentů [Sýkorová 2007], pak chudoba ji dále a velmi výrazně redukuje. Senioři porušují svůj status chudých tím, že utrácejí za „zbytné“ cigarety, sladkosti, triko, výlet, dovolenou. Vystoupení z role je však způsobem, jak udržet osobní důstojnost, sociální kontakty („aby se necítili bídně, nebyli osamělí“ [Lucie, Helena, Michaela aj.]).

Finanční soběstačnost, jejímž prostřednictvím ne-chudí senioři definovali roli stáří [Sýkorová 2007], se pro ty chudé stává vzdálenou hodnotou. Status stáří získává v chudobě zřetelný znak závislosti na vnější pomoci. (Nebýt zaopatření

sociálními dávkami, tak se můžou „odkráglivat.“) Na rozdíl od ne-chudého stáří [ibid.] je stáří v chudobě statutem charakteristickým absencí jistoty, tedy i možnosti soustředit se na jiné problémy, které stáří přináší („není to o tom, že když jste důchodce, tak můžete spokojeně žít“ [Martina]). Součástí jejich definice situace je nespravedlnost: jsou chudí, ačkoli „tolik roků dřeli, robili jak vůl“ (Eva aj.). Zároveň je odkaz na celoživotní zkušenost se skromným životem nejčastějším sebeobránným mechanismem spolu se smířením se situací („jsou naučení, že nemohou utrácet, jsou zvyklí“, „takový je život, no“ [Jana, Hana, Eva, Anna, Lucie, Jaroslav]).

Sociální role v chudém stáří: Každodenní aktivity

Těžištěm role chudého stáří jsou aktivity každodenního, často i dramaticky úsporného hospodaření. Promítá se do nich *know-how* seniorů, jak hrát roli chudých či role v chudobě [viz i Mareš 1999]: Senioři netopí (v zimě nevylezou zpod deky), různými způsoby limitují výdaje za nákupy, již tak omezené pouze na potraviny, umně vyhledávají příležitosti, kde a jak výhodně nakoupit – nakupování je „strategickou záležitostí“, stejně jako vaření: Vaří jednoduše („jídla chudých“, žádné „speciality“, energeticky úsporně na několik dní, jídlo po malých porcích zavaří nebo zmrazí). Nahrazují relativně dražší činnosti levnějšími (netelefonují, ale píší, nejedí MHD, ale chodí pěšky). Z finančních důvodů se uchylují ke svépomoci i tehdy, potřebují-li kvůli omezené fyzické soběstačnosti pomoc druhých: Ti, co bydlí ve vlastní domácnosti ani nepomýšlejí na placené služby, obyvatelé DPS si nakupují, vaří či perou raději sami, aby nemuseli odebírat „drahé“ služby určené pro rezidenty. Chudoba viditelně omezuje či uzavírá přístup ke službám důležitým pro uspokojení potřeb ve stáří. Je dokonce překážkou strategií namířených k jejímu překonání. (Nelze plést ponožky, které „vydrží několik let“, jestliže vlna „strašně zdrazila“ [Helena], pečení koláčů na výdělek pro spolubydlící v azylovém domě se dá realizovat jen za podmínky finanční dotace ze strany provozovatele [Jaroslav].)

Základem hospodaření v chudobě je rozpočet. Na vytváření rozpočtu coby běžnou finanční strategií seniorů ukázala i Sýkorová [2007]. V chudém stáří jsou ovšem parametry rozpočtu a možnosti kontroly nad financemi stěží souměřitelné. (Musí se doslova „každá korunka počítat, každá korunka, která se vydá“ [typicky Hana]). V extrémní chudobě, na ulici, ani není co plánovat či kontrolovat. Chudí senioři, stejně jako ne-chudí, zdůrazňují svoji kompetenci a pozitivní vlastnosti: umějí šetřit, jsou skromní. Zatímco nechudí se tak ohrazují „jen“ proti stigma stáří, chudí se vyrovnávají rovněž se stigmatem chudoby: nemohou-li podezření ze svého podílu na chudobě popřít, je důležité přesvědčit druhé, že si z předchozích chyb vzali ponaučení. (Hlavně: už si nepůjčí peníze a nebudou půjčovat druhým. I kdyby „někdo fakt přišel a prosil mě, tadyk, já nevím, plakal krev, tak ne. Ne. Tak mě život naučil a dost.“ [Lucie])

Rolové aktivity chudých, jež nemají explicitní finanční podtext, jsou rozlišený způsobem bydlení: Činnosti související se zajištěním chodu domácnos-

ti jsou v DPS a zejména v pobytových zařízeních omezeny. Naopak bydlení ve „vlastním“ bytě vyžaduje navíc aktivity zcela specifické – protože jde o bydlení nízké kvality, resp. v deprivovaných částech města, musejí senioři zvládnout nevalné životní podmínky, zajistit svoji bezpečnost (topit dřevem, ohřívat vodu, hubit myši, kontrolovat mříž v oknech, uzamčení dveří). Aktivity bezdomovství se koncentrují na holé přežití – hledání přístřeší na noc, místa, kde se lze ohřát, umýt, na shánění něčeho k snědku. Kritérium bydlení diferencuje rovněž aktivity volnočasové, jak uvedeme dále.

Souvislost aktivit s ochranou osobní identity vystupuje především v kontextech, v nichž je více ohrožená: Proto např. klienti azylového domu kladou důraz na výpomoc s úklidem, v kuchyni, prádelně apod. Za jejich angažovaností je skryta snaha o posílení reciprocity v jinak nesymetrickém vztahu sociálního pracovníka a klienta (explicitně vyjádřeno Pavlem: „*No však oni nám tady taky pomáhají s tím, že tady můžeme bydlet, my zase pomáháme s prací.*“)

Role v chudém stáří: Zájmy a koníčky

Omezující vliv chudoby se projevuje rovněž u zájmových, resp. volnočasových aktivit: Senioři mnohé činnosti zařazují s (možná hranou) samozřejmostí do kategorie zbytečného „přepychu“ („... *akce pro důchodce, třeba posezení, to jsou pro mě zbytečně utracený peníze.*“ [Martina]), chudším chybějí finanční prostředky i na nejskromnější koníčky (překližka na vyřezávání, vlna na pletení jsou drahé). A tak, je-li vůbec možnost, čtou, luští křížovky, dívají se na televizi.

Obyvatelům DPS, domova pro seniory a klientům azylových domů jsou sice nabízeny aktivity v rámci sociálně integračních aktivizačních programů. Nicméně volbu činností musejí podřídít pravidlům instituce: nabídce aktivit (jako trénink paměti, ruční práce, grilování), dennímu režimu, výběr společníků je dán okruhem spolubydlících. Senioři citlivě vnímají nedostatek respektu ke svým zájmům, kompetencím, aktuálnímu zdraví i k právu na nienedělání, nevyhnutelnost kontaktu se sousedy, s nimiž si nerozumějí (a k nimž mají ambivalentní vztah: chápavé rovnocennosti v situaci stáří a zároveň nadřazenosti nad těmi „*co opravdu nemůžou*“, jak s reflektovanou škodolibostí poznamenala např. Anna). Akce představují mnohdy jen vybočení z rámce celodenní monotónnosti a pasivity (vynucené ovšem také zdravotními handicapy seniorů). Senioři v podstatě popisují tato zařízení v termínech totálních institucí [Goffman 1961].

„Ráno vstanete, tak co? Nic dělat nemůžete..., tak sedíte a luštíte. Aspoň chvilku přijdete na jiné myšlenky... Nebo si sednu do křesla a čtu si, no a... čekám, až přijde kolegyně, aby mi něco udělala, a to je všechno. To je takové všechno, no... jednotvárné, takový stereotyp. Ráno vstanete, nasnídáte se, umyjete se a sedíte... Čekáte, až někdo přijde.“ (Lucie)

Raději „někde do toho města mezi ty lidi, na to náměstí. Pochodit tam..., trochu se podívat i nakoupit, dát si nějaký zákusek a pečivo. Tady sice jsou zákusky, káva, ale to není to prostředí. (Ve městě) tam by potkali kamaráda, tam na toho zavolali...“ (Anna)

Status chudoby ostře vynikne při srovnání se zájmy a koníčky finančně zajištěného Jiřího, bývalého sportovce, který hrál tenis do čtyřiaosmdesáti let, a Lenky, která se i jako 90letá stále účastní zájezdů, podílí se na jejich organizaci, chodí pravidelně na setkání „důchodců“, kromě jógy „cvičí na strojích“, plave. Sama zdůraznila, že peníze na to vždy měla.

V chudobě je obtížné udržet kontinuitu zájmů z předchozích let, uzpůsobit je, „optimalizovat“, nahradit je subjektivně stejně hodnotnými činnostmi. Data o chudobě ve stáří jsou tak výzvou teorii kontinuity [Atchley 1971] a teorii selektivní optimalizace s kompenzací [Baltes, Baltes 1990a, b]. „Realita“ chudoby se rozchází s představou aktivního stárnutí [Laslett 1991; Gilleard, Higgs 2000].

Role partnerská, pra/rodičovská

Role partnerská je s výjimkou manželského páru Jaroslavy a Petra pro všechny komunikační partnerky a partnery rolí „uzavřenou“. Samozřejmě především proto, že ji ukončil rozchod nebo rozvod či ovdovění. Nicméně je takto definována rovněž neochotou žen navázat vztah nový, přijít o získanou autonomii (typicky formulováno: „*starat se o nějakého penzistu a ještě prát kolem něho, skákat a vařit mu, ani náhodou!*“ [Lucie], natož znovu převzít vyčerpávající pečovatelskou roli [jako Anna]). Za odmítnutím stála také negativní zkušenost mnohých žen s fyzickým a psychickým násilím, opakovanými nevěrami, alkoholismem a patologickým hráčstvím, kriminální kariérou druhů nebo manželů („*chlapa nechcou vidět, žádný už na ně nešáhne!*“ [Helen]).

Se statusem vdovy je spjat nárok na pozůstalostní penzi, která ženy přece jen chrání před ještě hlubším propadem do chudoby, ačkoli zdaleka nekompenzuje ztrátu manželova příjmu v plném rozsahu. (Lucie: „*Ted' nejsem na tom moc špatně, ani moc dobře. Když jsme byli dva s manželem, tak se to dá. Ale z jednoho důchodu? To se nedá.*“). Anna svojí poznámkou odkazuje na význam „ženské skromnosti“: absence muže znamená nižší výdaje domácnosti („*už tolik nevyvaňuje, tolik specializací nekupuje*“). Chudoba je evidentně větším rizikem pro „vdovy“ z nesezdaného soužití. Zoufale jim chybí důchod, k němuž nemají jako družky přístup (neznalost důsledků tohoto statusu byla příčinou i ztráty bytu po smrti druhů).

Uzavřenost nebo minimálně zúžení (diskontinuita) charakterizuje také rodičovskou roli seniorů. Prožívají dosud živě, bolestivě nevratnou ztrátu role v důsledku tragického úmrtí dospělých dětí. („*Víte, to je cosi strašného, jak člověk přijde o dítě. Je to dvanáct let..., ale ze začátku, to je cosi šíleného se s tím smířit.*“ [Eva]) Nelehko se ovšem vyrovnávají i s dlouhodobě přerušovanými kontakty, s naprostým nezájmem dětí (na úřadech pak s otázkami, proč se jejich děti o ně nestarají). Vztahy s „dostupnými“ dětmi jsou často poznamenány rozporuplným chováním dětí, konflikty, vzájemnou nedůvěrou: Senioři otevřeně a s hlubokým zklamáním vyprávěli o tom, jak je děti připravily o byt (využily ho ke směně ve svůj prospěch, „přeapsaly“ ho na sebe), o finančním vykořisťování. Děti je na-

vštěvují zřídka, občas zavolají. Kumulace uvedených zátěží vzájemných vztahů u jednotlivých seniorů je spíše pravidlem než výjimkou. Ojedinělé tak nejsou ani explicitně vyjádřené pocity osamělosti. Rodičovství je podstatnou součástí identity jedinců a selhání v roli je pro chudé seniory tíživé – ani se už neuchylují k omlouvání dětí, které je jinak u starých lidí běžné [Sýkorová 2007], někteří „*nechápu, co se stalo*“, jiní kritizují děti a stvrzují vlastní nevinu na krachu vztahu. Nikoli ojediněle ale usilují o obnovení vztahů. (Jak doložila Sýkorová [2007: 175]: „*Špatné vztahy mezi generacemi vzdalují spíše dospělé děti od starých rodičů než rodiče od dětí.*“)

„(Syna) toho už jsem neviděl... letos to bude deset let. Nevím, kde je, jo... Já jsem ho naposledy viděl v roce 2003 a od té doby nic... No, akorát, vám, ti řeknu, že byl na tom pohřbu matky a tam mi řekl, že mi napíše, že mi dá vědět co a jak..., a od té doby jsem ho neviděl. Ptal jsem se... u tety..., ptal jsem se na policajtech..., sociální pracovnice jsem se ptal... Už jsem chtěl, že na napíšu na tu televizi Pošta pro tebe. Jo, ať mi ho prostě zjistí, kde, co, jak. No a zjistil jsem, že je to moc drahé... Já nevím, jestli je, není, jestli má firmu..., jestli jsem dědečkem, jestli mám vnoučata. Jednou bysem (jim) chtěl aspoň říct, já jsem ten a ten, ahoj. To by bylo moje přání, než odejdu.“ (Josef)

Sporadická pomoc chudým rodičům je v některých případech faktickým důsledkem životních krizí dětí (nemoci, rozvodu, ztráty zaměstnání, bezdomovství). Připadá na vrub i „*utajování*“ chudoby před dětmi, kterou senioři zdůvodňují snahou nezatěžovat je svými nároky na pomoc. Chudoba je zřejmě obzvlášť stigmatizující, hrozí-li obrácením rolí (*role reversal* [Gutmann 1987]): očekává se totiž, že finanční pomoc proudí od rodičů k dětem, nikoli naopak. Mnozí tak potomkům finančně přispívají navzdory vlastní situaci, na svůj úkor.

Podřadný status chudoby i stárí se může promítnout v diskriminujícím jednání dětí – v omezování autonomie rodičů v rozhodování a v hospodaření s vlastními penězi. Ochrana proti přenosu stigmatu ze stigmatizovaného na jeho blízké [Goffman 2003] vysvětluje v některých případech přerušení styků se seniory.

Jitce, která několikrát nevyšla s penězi, dcery „oddělovaly (peníze), aby to neutrácela všecho. Takže to bylo takový až ponižující. Moje dcery říkají, že mně to nemyslí. Máte dojem? ((k výzkumnici)) ... Bojuju ((pláč)) taky s tím, že prostě pořád musím dokazovat, že ještě mi to myslí.

„Já jsem se s dcerou neviděla dva roky (protože jsem byla bezdomovec, tak dcera si to nepřála)... Nejhorší je ta dcera, protože ona mě opravdu ignorovala. My jsme spolu nemluvily... my nemáme ani teď ještě dobré vztahy.“ (Lucie) Josefa bere širší rodina „jak, jak se říká, páté kolo u vozu“.

Prarodičovství vystupuje do popředí jako specifická, význačná role seniorů (*salient role* [Kaufman, Elder 2003]). Mnozí senioři přesvědčivě hovoří o pravidelných kontaktech s vnoučaty, o jejich pomoci (s nákupem apod.), opakují, jak jsou

„hodná“, vyzdvihují jejich úspěchy. Vnouchata jsou pro ně zdrojem radosti, „*mají pro koho žít*“. Vyjadřují se o nich podobně jako ne-chudí seniori [Sýkorová 2007]. Zdá se ale, že chudí kompenzují prostřednictvím vnoučat „ztráty“ v roli rodičovské: ať spojené se smrtí dítěte (vnouchata jsou „*jedíná, koho mají*“), nebo s konfliktními vztahy s dětmi. Reorientace na prarodičovství může být v druhém případě sebeobranou před nálepkou těch, co nesplnili společenská očekávání vůči roli rodičů (jsou alespoň dobrými prarodiči, aspoň vnouchata se vyvedla). Skrze vnouchata se děje i zmíněná snaha seniorů udržet či obnovit kontinuitu vztahů s dětmi¹⁰ – „fungují“ jako prostředníci mezi znesvářenými stranami.

Ani v chudobě nepřestává být významným obsahem prarodičovské role dávání dárek vnoučatům. Omezení nedostatkem finančních prostředků je v této souvislosti pro seniory skličující, a obzvlášť zahanbující, jsou-li vystaveni přímému srovnání s prarodiči „z druhé strany“. (Nezpůsobílost obdarovat znehodnocuje sebeúctu.) Seniori pak spíše rezignují na příspěvky dětem („*pokud nebude, nebude, nesmějí se děti urazit*“ [Anna]), úporně šetří, hledají brigádu, „*aby měli nějakou korunu pro vnouchata*“ (Michaela).

„... když oni přijdou, já těm holkám můžu nabídnout maximálně štávu. Abych měla třeba něco, jak babičky dávají dobrotky pro ty děti pořád schované, tak to já nemám. Vysvětlíte desetiletý nebo osmiletý holčičce, proč nemá babička penízky, když druhá babička má všeho plno. Musíte koupit aspoň čokoládíčku, dát kytíčku. To už máte dvě stovky. A ještě cesta trolejbusem... Prostě... bylo to drahé, každá položka pro mě byla navíc, tragická.“ (Martina)
„Já jsem ušetřila dvě stovky, protože přijdou vánoce a je třeba tomu malému něco koupit. Ale mě to tak potěší, když mu třeba jenom můžu nějakou maličkost koupit. On je u mě a mi udělá radost, když já jdu a mu koupím jenom pitomé ponožky. A mi to udělá radost, že jsem tomu malému mohla jako babička něco dát. A on je šťastný. Prostě babička, babička, no mar-né. Kdybych já nejedla, tak radši dám jemu, ale já nemusím. Ale radši tomu malému dám.“ (Lucie)

Michaela „*po stovce*“ přispívá vnučce na školné, vnukovi v nezaměstnanosti.

Chudoba má tendenci zúžit rejstřík dalších příbuzenských rolí: Pouze Jaroslav si vzpomněl na sestru, Josef na širší rodinu. Oba se však s příbuznými nestýkají. Do vztahů vstoupila sociální distance, rozevření „*nůžek*“ životních drah, stigmatizace chudobou (sestra Jaroslava je ta „*šťastnější*“: má práci, vnouchata, Josefa považují za ono „*páté kolo u vozu*“).

Do role přítele nebo kolegy ze zaměstnání chudoba vnáší asymetrii. Jsou to druzí, kdo chudým seniorům pomohl: poskytlí nocleh, jídlo, poradili, povzbudili. Oni samotní nemají zdroje k udržení reciprocity. Přemístění do institucí – DPS, domu pro seniory, azylových domů – pravděpodobně zpřetrhá případné staré vazby, aniž by poskytlo příliš šancí na vytvoření nových pevných pout. (Přáte-

¹⁰ Špatné vztahy mezi generacemi vzdalují spíše dospělé děti od starých rodičů než rodiče od dětí [Sýkorová 2007].

lé ve vyprávění obyvatel institucí chybějí.) Senioři s bezdomoveckou zkušeností mají kolem sebe buď „kolegy“ – jsou solidární (půjčí deku, dají avízo o „policajtech“, dokáží pochopit druhé, „že tak dopadli“), anebo „bezďáky“, kteří nesou viditelnější stigma a od nichž se distancují. To oni, a ne naši komunikační partneři/partnerky, se chovají „podle známých stereotypů“ [Goffman 2003: 126]: jsou to „lemplové, co si neumí udržet pořádek“, „lumpové, kteří okrádají i je“, „nevyzpytatelní narkomani“ (Pavel, Jaroslav). Chudé stáří evidentně zvyšuje pravděpodobnost, že se významnými druhými seniorů stanou sociální pracovníci.

Závislost jako dimenze sociální role (chudého) stáří

Určující charakteristikou statusu chudoby ve stáří je závislost: větší až absolutní odkázanost na formální systém pomoci v elementárních potřebách bydlení a obživy (primárně kvůli nedostatku financí, potažmo kvůli špatnému zdraví). Atchley [1991] označil závislost dospělého jedince na druhých za sociálně znehodnocenou roli. Ano, senioři se stydí za to, že nemají peníze, před dětmi („to by jim neřekli nikdy, že mají bídu“ [Martina aj.]), jak jsme již zmínili, i před „úřady“. Je jim „trapné jít na sociálku“ (např. Jana), připadalo jim hrozné ocitnout se „na stará kolena“ v ubytovně, v azylovém domě, ještě hůře vnímali ponížení člověka bez přístřeší.¹¹

Ovšem v tísnivé situaci, kdy se bezpečí stává důležitější než autonomie, byli nuceni změnit „své dřívější pojetí autonomie za nové a lépe odpovídající jejich ... situaci“ [Duvoux cit. in Keller 2013: 85], přijmout status závislosti, roli klienta.

Hraní role závislých na asistenci je odstupňováno: Někteří komunikační partneři a partnerky se ještě snaží hledat práci, „aby si mohli pomoci sami“ (viz stav *odkládané asistence* [Paugam, 1991]). Jiní už asistenci akceptují s tím, že ji racionalizují, omlouvají: nemocí, invaliditou, situací na trhu práce, ageismem, právem na pomoc (vzhledem k celoživotní práci, výchově dětí se považují za zasloužilé chudé), spolupracují se sociálními pracovníky (stav *ustavené asistence*). Dávají na oddiv svůj familiární vztah k sociálním pracovníkům a pracovnícím: mluví o nich jako o „holkách“, „děvčatech“, užívají jejich křestní jména, chlubí se tím, jak si pokláboší s ředitelem zařízení. Upozorňují na svoji kompetentnost, reciprocitu, zvyšují důležitost svojí osoby:

„Já si umím všechno vyřídit, jo, akorát, musím vo tom vědět, kde, co. Já nejsem nějaký závislej od jinýho pomoci... já dělám tady pomalu všechno. (Na oplátku za ubytování v azylovém domě) my zase pomáháme s prací, je třeba dělat něco na faře, třebaš, nebo tak, nebo lidem pomoci, dvakrát do roka jsou zájezdy těch vozíčkářů, tak s nima jezdíme.“ (Pavel)

Anna je v DPS „v jednom kole“.

¹¹ „A přála bych to každému, kdo se povyšuje nad někoho, že má něco, aby se takhle octnul. Jo protože ať si to každý vyzkouší, co to je být bezdomovec. To je kruté.“ (Lucie)

Není jisté, zda někteří ze seniorů stupňují a agresivně vymáhají své nároky na sociálních pracovnících a jsou s nimi v konfliktu, jak odpovídá stavu *vyžadované asistence*. Tváří v tvář výzkumníkům se prezentují jako lidé vděční za pomoc s bydlením, ochranu před napadením, okradením, dostupnou péčí a zdravotní služby, ti nejchudší za poskytnutí azylu, jídla, základního oblečení, za to, že „*paní sociální všechno povyřizuje*“ (Jana, podobně Marie). Na „ulici“ oceňují charitu, to, že jim „*soucitní lidé... nějakou tu korunu dají nebo polévku a něco teplého*“ (Jaroslav).

„Nemám rodiče, nikoho, nemám vůbec nic. To je úplně prakticky kůl v plotě, jak se říká... Takže kdyby nebylo těch děvočat a ředitel (sociálních pracovníc a ředitele azylového domu), tak já opravdu nevím, kde, co, jak... Nedám (na ně) dopustit, esli to je ředitel, nebo ty dvě, nedám dopustit.“ (Josef)

Evidentně snaží se akceptovat bydlení v DPS. Zasahuje totiž relativně nejmenší do osobní autonomie seniorů a definice zvláštního určení těchto domů jim umožňuje skrýt stigma chudoby. Ve stáří je zřejmě status fyzicky nesoběstačných únosnější než status chudých: Nemoc nemíří tak přímo k obvinění z nekompetence, nedbalosti jako chudoba. Výsledkem srovnání DPS se zkušeností s bezdomovectvím vede k interpretaci získání zdejšího bytu jako vzestupu v kariéře bydlení.

„(V azylovém domě) já jsem tam měla- byla jsem spokojená, že jsem aspoň- že mám střechu nad hlavou, zas si říkám... (Nyní v DPS) Tady jsem v bezpečí. Tady vím, že prostě, když nemůžu, tak mám tady pečovatelskou, je o mě postaráno... Nebojím se tady. Jsem tu šťastná... Tu jsem nikdy si nepředstavovala, že bych mohla se dostat do takovéhohle bytu. Nikdy. Po tom všem, co jsem jako už prošla... jsem si prošla peklem (bezdomovectvím).“ (Lucie)

Jak vidno, omezení autonomie je pro seniory přijatelnou cenou za bezpečí. Samotné bezpečí je však hodnotou nejistou a opět podmíněnou penězi: obávají se, zda budou schopni uhradit bydlení (i v azylovém domě, noclehárně), jsou-li jejich příjmy, ceny zboží a vlastní zdraví taktéž více než nejisté. (Jen „*dokud budou platit, tak je tu nechají*“ [Pavel].)

Závěr

Chudí senioři hrají roli stáří, resp. role ve stáří s minimálním vybavením – s financemi sotva dostačujícími nebo nedostatečnými k uspokojení základních potřeb, s velmi chatrným zdravím nebo se zdravotním postižením, omezenými kompetencemi, které jsou relevantní pro udržení finanční nezávislosti. Status chudoby ovlivňuje v různé míře (dle stupně chudoby), ale vždy zcela zřetelně sociální role seniorů. Senioři sami vnímají status stáří optikou chudoby, skrze ni definují obsah a rozsah jiných rolí, svůj rolový výkon, chudoba vystupuje nad ostatními aspekty jejich identity. Chudoba je pro ně jasně nežádoucím statutem, strategie

ochrany identity před stigmatem chudoby zatlačují do pozadí ochranné mechanismy mířící proti stigmatu stáří. Chudoba má tendenci překvalifikovat stáří ze „stigmatizovaného statusu“ na méně diskreditující „status s nižší prestiží“. Chudí senioři nezářídka využívají odkazu na stáří právě jako mechanismu oslabujícího negativní vliv chudoby na sebepojetí. Chudobu tak považujeme za *master status*.

Chudoba jako *master status* je založena na statusu (1) *důchodce*: senioři se definují jako lidé pobírající nízký důchod nebo čekající na starobní penzi (viz role odložená z důvodu neplnění normy spojené se statusem penzisty); (2) statusu *pracujícího*, který jim byl vnucen uvedenými okolnostmi a jehož uplatnění je limitováno vnějšími či vnitřními faktory, tj. trhem práce či vlastním zdravím; (3) statusu *příjemce sociálních dávek, klienta sociálních služeb*; (4) *dlužníka* z „vlastního/cizího zavinění“; (5) statusu *disability*: jsou lidmi nemocnými, osobami se zdravotním postižením, špatné zdraví je okolností způsobující či prohlubující chudobu a rovněž důsledkem chudoby, limitou jiných rolí seniorů; (6) statusu *věku a genderu* jako základu diskriminace na trhu práce.

Rodinné role, jejichž význam se ve stáří obecně zvyšuje, jsou v chudobě poznamenány redukcí kontaktů, vztahů a směny podpory, diskontinuitou, mocenskou asymetrií. Současně jsou charakterizovány úsilím seniorů o jejich udržení, resp. hraní dle společenského očekávání: Chudí senioři jsou emocionálně angažovanými rodiči a prarodiči, mají zájem o prosperitu dětí a jejich rodin, snaží se obnovit přerušené vztahy s dětmi i udržovat vztahy konfliktní, děti a vnoučata finančně podporovat.

Role nerodinné jsou vesměs neuspokojivými rolami založenými na vztazích bez historie, osobní intimity, mnohdy jen dočasných, nezářídka problémových, jako jsou např. role kolegy-brigádníka, souseda v domech v deprivované lokalitě, spolubydlícího v DPS či azylovém zařízení, druha bezdomovců. Role klientů přímo odkazuje na stigmatizující závislost na pomoci druhých. Hraní této role odpovídá strategii odkládané nebo ustavené asistence – dle hloubky chudoby (stavu nouze, nedostatku, vulnerability), resp. fáze sociální diskvalifikace.

Status chudoby ve stáří je spojen se stálým, ne zcela a ne vždy úspěšným bojem o pokrytí nákladů na uspokojení základních potřeb, primárně bydlení. Vzhledem k obtížné dostupnosti placené práce a špatnému zdraví je alfou a omegou každodennosti seniorů šetření. Tato ve stáří běžná strategie operuje v kontextu chudoby v úzkém a mnohdy dále neredukovatelném prostoru elementární spotřeby (jídla) a na úkor zdraví. Senioři šetří nejrozumnějšími způsoby, permanentně a v ostatních rolích – roli spotřebitele, „konzumenta“ zájmových a volnočasových aktivit i rodiče a prarodiče, jak jsme zmínili výše. Nedostatek finančních zdrojů redukuje rejstřík a možnosti aplikace selektivních, optimalizačních, resp. kompenzačních postupů k vyrovnání se s důsledky vlastního stárnutí, úbytkem energie, nemocemi. Přesto se senioři aktivně snaží „nějak si pomoci“, aby se s chudobou a stářím vyrovnali.

Status chudých znamená hrát role v kontextu významně omezené autonomie: Placená práce není pro seniory výsledkem svobodné volby, jsou nesvobod-

ní v nakládání s příjmy, v aktivitách, které musejí podřídit režimu šetření nebo pravidlům role klientů, v neposlední řadě nejsou zcela autonomní ve výběru sociálních kontaktů a vztahů. Nemají pod kontrolou bydlení – kde, jak dlouho a s kým budou bydlet. Atributem role chudého seniora se stává spíše závislost než autonomie.

Výše jsme zodpověděli otázku, jak je konstruován master status chudých seniorů. Vraťme se k problému, co znamená chudoba coby master status pro identitu ve stáří: Chudí senioři jen stěží udržují žádoucí obraz jedinců, kteří jsou navzdory stáří stále kompetentní, hodní uznání ze strany druhých. Na rozdíl od ostatních seniorů *oni* se svými příjmy nevycházejí, jakkoli o to usilují, „musejí“ si půjčit, zadlužit se, jsou závislí na cizí pomoci. Nemohou se často „pořádně najíst“ co do množství, kvality, skladby jídla odpovídající skromnému stáří, využít lékařské péče podle potřeby, koupit si léky, zajistit a udržet adekvátní bydlení, natož se věnovat koníčkům. Chudoba ohrožuje jejich identitu „správných“ rodičů a prarodičů. Chudí senioři nemají kolem sebe lidi, kteří by potvrdili jejich pozitivní identitu. Jsou konfrontováni s nejistotami ve všech oblastech svého života, s pocitem bezmoci, umocněnými zkušenostmi s neefektivitou vlastních strategií, třeba i osvědčených v předchozích fázích životní dráhy. Jen obtížně mohou přehlížet či bagatelizovat tak vážné finanční těžkosti a interpretovat je jako „samozřejmou součást stáří“, nelze se natrvalo vyhnout veřejnému odhalení nekompetence, jestliže musejí požádat o sociální dávky, pomoc v krizi bydlení. Pociťují ponížení, hanbu.

Tváří v tvář stigmatu chudoby senioři brání ohroženou identitu racionalizacemi, jimiž popírají, nebo alespoň oslabují odpovědnost za svoji situaci: poukazují na socioekonomické podmínky, strukturální bariéry, neuznání svého práva na zaopatření ve stáří, na osobní zkušenost s mnohonásobnými („samozřejmě“ druhými zaviněnými) životními krizemi. Prezентují tedy stigma jako okolnost, která stála mimo jejich kontrolu. Pocit kompetentnosti, hrdosti senioři opírají pouze a nejistě o umění hospodařit s málem, o schopnost „zvyknout“ si na chudobu, popř. vyrovnat se s bezdomovectvím. Zdůrazňují řádné chování v rolích: rodičů a zejména prarodičů i dlužníků, klientů. Vyhledávají aktivity, které stvrzují jejich užitečnost pro druhé (byť by to byla jen občasná výpomoc v azylovém domě) a které jim dovolí dosáhnout jakési reciprocit. Chudí senioři nenacházejí uvnitř seniorské populace referenční skupiny poskytující vodítko pro příznivější hodnocení jejich vlastní situace, takže se srovnávají s příslušníky stejné, tj. chudobou postižené kategorie – poukazují na chudé, kteří jsou na tom ještě hůře než oni. Vyjadřují solidaritu se zasloužilými chudými a současně se distancují od nositelů zvláště diskreditujících znaků „svého“ stigmatu (těch, co zneužívají sociální pomoc či ji nedokáží ocenit, páchají kriminální činnost, užívají drogy apod.) Srovnávají hodnotu osobní autonomie s hodnotou bezpečí. Strategie chudých seniorů ve svém souhrnu cílí na ochranu statusu plnohodnotných dospělých jedinců. *Oč v chudém stáří jde především, je udržení respektability – úctyhodnosti, slušnosti, poctivosti a způsobilosti!*

Předložený text, v němž jsme rámovali téma chudoby ve stáří prostřednictvím sociálních rolí, by měl být alespoň malým příspěvkem k rozvoji teorie rolí. Umístění stáří do kontextu chudoby poukazuje na limity sociogerontologických teorií selektivní optimalizace s kompenzací [Baltes, Baltes 1990a, b], teorie kontinuity [Atchley 1971] a konceptu aktivního stárnutí [Laslett 1991; Gilleard, Higgs 2000]. Náš výzkum nakročil i ke splacení dluhu vůči aplikaci kvalitativního přístupu na poli studia chudoby: Na chudobu jsme nahlíželi optikou osobní zkušenosti chudých seniorů, vnesli jsme do centra pozornosti diskurs samotných chudých.

V našem výzkumu zůstala řada „nepokrytých“ témat: Kvůli způsobu vzorkování jsme se nedostali k chudobě skryté – k seniorům, kteří neuplatňují oprávněný nárok na dávky sociální pomoci. Ve výzkumu je třeba pokračovat, abychom porozuměli bezdomovectví ve stáří. Nutná jsou i data, která by dostatečně osvětlila shodné a rozdílné rysy statusu chudoby žen a mužů, jejich strategií zvládání chudoby. Nestačí, že jsme identifikovali vyšší riziko chudoby starých žen jdoucích na vrub zátěži pečování, sdílení nízké životní úrovně manželů nebo druhů, pravděpodobnější ohrožení ztrátou bydlení po ukončení či rozpadu partnerského vztahu. Bylo by vhodné, aby další výzkumy poskytly prostor biografickému přístupu.

DANA SÝKOROVÁ působí jako docentka sociologie na katedře sociologie, andragogiky a kulturní antropologie Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci. Ve své publikační a vědecko-výzkumné činnosti se zabývá především tématy z oboru sociologie rodiny, příbuzenských vztahů a gerontosociologie.

Literatura

- Alcock, P. 1997. *Understanding Poverty*. London: Macmillan Press, <http://dx.doi.org/10.1007/978-1-349-25666-2>.
- Allen, K. R., R. Blieszner, K. A. Roberto. 2000. „Families in the Middle and Later Years: A Review and Critique of Research in the 1990's.“ *Journal of Marriage and the Family* 62 (4): 911–926, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1741-3737.2000.00911.x>.
- Atchley, R. C. 1971. Retirement and Leisure Participation: Continuity or Crisis? *The Gerontologist* 11 (1): 13–17.
- Atchley, R. C. 1991. „The Influence of Aging or Frailty on Perceptions and Expressions of the Self: Theoretical and Methodological Issues.“ Pp. 207–225 in J. E. Birren, J. E. Lubben, J. C. Rowe, D. E. Deutchman (eds.). *The Concept and Measurement of Quality of Life in the Frail Elderly*. San Diego: Academic Press, <http://dx.doi.org/10.1016/b978-0-12-101275-5.50014-4>.
- Baltes, P. B., M. M. Baltes. 1990a. „Psychological Perspectives on Successful Aging: The Model of Selective Optimization with Compensation.“ Pp. 1–34 in P. B. Baltes, M. M. Baltes (eds.). *Successful Aging. Perspectives from the Behavioral Science*. Cambridge: Cambridge University Press, <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511665684.003>.

- Baltes, P. B., M. M. Baltes (eds.). 1990b. *Successful Aging. Perspectives from the Behavioral Science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bauman, Z. 2003. *Svoboda*. Praha: Argo.
- Becker, H. S. 1963. *Outsiders: Studies in Sociology of Deviance*. New York: The Free Press.
- Berger, P. L., T. Luckmann. 1999. *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění*. Praha: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- ČSSZ. 2013. *Statistická ročenka z oblasti důchodového pojištění 2012* [online]. Praha: Česká správa sociálního zabezpečení [cit. 30. 11. 2015]. Dostupné z: http://www.cssz.cz/NR/rdonlyres/14F33E39-B858-4C93-BC13-3153EBB7099E/0/SR2012_WEB.pdf.
- ČSÚ. 2011. „Osoby ohrožené příjmovou chudobou ve vybraných typech domácností.“ *Životní podmínky 2011* [online]. Český statistický úřad [cit. 30. 11. 2015]. Dostupné z: <https://www.czso.cz/documents/10180/25385875/16769670+1413121128.pdf/dbb2d812-6f00-4b4d-b335-0db12c45d4c2?version=1.0>.
- ČSÚ. 2012. „Osoby ohrožené příjmovou chudobou ve vybraných typech domácností.“ *Životní podmínky 2012* [online]. Český statistický úřad [cit. 30. 11. 2015]. Dostupné z: <https://www.czso.cz/documents/10180/25385875/16825204+1413131134.pdf/8e29f387-d97c-41f0-aa02-a10dac16c08b?version=1.0>.
- ČSÚ. 2013. „Osoby ohrožené příjmovou chudobou ve vybraných typech domácností.“ *Životní podmínky 2013* [online]. Český statistický úřad [cit. 30. 11. 2015]. Dostupné z: <https://www.czso.cz/documents/10180/25701905/3000021132.pdf/09f478fe-d68e-4aec-9d24-84acf70a00ac?version=1.1>.
- ČTK. 2014. „V Česku přibývá lidí s exekucí na důchod, srážek bylo už 71 000.“ *České noviny* [online]. ČTK [1. 2. 2014]. Dostupné na <http://www.ceskenoviny.cz/zpravy/v-cesku-pribyva-lidi-s-exekuci-na-duchod-srazek-bylo-uz-71-000/1037510>.
- Elder, G. H., Jr. 1985. *Life Course Dynamics*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Franklin, S., S. McKinnon. 2000. „New Directions in Kinship Study: A Core Concept Revisited.“ *Current Anthropology* 41 (2): 275–279, <http://dx.doi.org/10.1086/300132>.
- Gilleard, Ch., P. Higgs. 2000. *Cultures of Ageing. Self, Citizenship and the Body*. Harlow: Pearson Education.
- Goffman, E. 1961. *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Garden City, NY: Anchor Books.
- Goffman, E. 1967. *Interaction Ritual: Essays on Face-to-Face Behavior*. Chicago: Aldine Publishing.
- Goffman, E. 1999. *Všichni hrajeme divadlo. Sebe prezentace v každodenním životě*. Praha: Nakladatelství Studia Ypsilon.
- Goffman, E. 2003. *Stigma, Poznámky o způsobech zvládání narušené identity*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Gutmann, D. J. 1987. *Reclaimed Powers: Toward a New Psychology of Men and Woman in Later Life*. New York: Basic Books.
- Hasmanová Marhánková, J. 2013. *Aktivita jako projekt. Diskurz aktivního stárnutí a jeho odezvy v životech českých seniorů a seniorek*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Hodge, G. 2008. *The Geography of Aging: Preparing Communities for the Surge in Seniors*. Montreal, Kingston: McGill-Queen's University Press.
- Jeřábek, H. a kol. 2013. *Mezigenerační solidarita v péči o seniory*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Kaufman, G., G. H. Elder, Jr. 2003. „Grandparenting and Age Identity.“ *Journal of Aging Studies* 17: 269–282, [http://dx.doi.org/10.1016/S0890-4065\(03\)00030-6](http://dx.doi.org/10.1016/S0890-4065(03)00030-6).
- Keller, J. 2013. *Posvícení bezdomovců. Úvod do sociologie domova*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).

- Keller, J. 2014. *Exkluze jako sociální problém a jako otázka metodologická*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě.
- Konopásek, Z. 2005. „Co znamená interpretovat text?“ Pp. 85–95 in M. Miovský, V. Čermák (eds.). *Kvalitativní přístup a metody ve vědách o člověku IV. Vybrané aspekty teorie a praxe*. Olomouc: FF UP.
- Laslett, P. 1991. *The Fresh Map of Life: The Emergence of the Third Age*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Lopata-Znanička, H. 2002. „Widower, Widow: How Same? How Different?“ *The Gerontologist* 42 (4): 564–567.
- Mareš, P. 1999. *Sociologie nerovnosti a chudoby*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Mareš, P. 2002. „Subjektivní míry chudoby.“ Pp. 31–63 in T. Širovátko et al. *Monitorování chudoby v České republice. Úvodní studie*. Praha: VÚPSV – výzkumné centrum Brno.
- Mareš, P., L. Rabušic. 1996. „K měření subjektivní chudoby v české společnosti.“ *Sociologický časopis* 32 (3): 297–315.
- Mioviský, M. 2006. *Kvalitativní přístup a metody v psychologickém výzkumu*. Praha: Grada.
- Moore, A. J., D. C. Stratton. 2002. *Resilient Widowers: Older Men Adjusting to a New Life*. New York: Prometheus Books.
- Paugam, S. 1991. *La disqualification sociale. Essai sur la nouvelle pauvreté*. Paris: PUF.
- Ringen, S. 2005. „Problém chudoby – několik doporučení k definici a měření.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 41 (1): 125–139.
- Rocha de la, M. G. 2001. „From the Resources of Poverty to the Poverty of Resources? The Erosion of a Survival Model.“ *Latin American Perspectives* 119, 28 (4): 72–100, <http://dx.doi.org/10.1177/0094582X0102800405>.
- Silverstein, M., J. D. Long. 1998. „Trajectories of Grandparents' Perceived Solidarity with Adult Grandchildren: A Growth Curve Analysis Over 23 Years.“ *Journal of Marriage and the Family* 60: 912–923, <http://dx.doi.org/10.2307/353634>.
- Širovátko, T., P. Kofroň, R. Jahoda. 2011. *Rizika příjmové chudoby a materiální deprivace v České republice (celková situace a vybrané aspekty na datech SILC)*. Praha: VÚPSV.
- Strauss, A., J. Corbin. 1999. *Základy kvalitativního výzkumu*. Boskovice: Nakladatelství Albert.
- Sýkorová, D. 2006. „Senioři v České republice. Mýty a jejich dekonstrukce.“ *Sociológia* 38 (2): 151–164.
- Sýkorová, D. 2007. *Autonomie ve stáří: kapitoly z gerontosociologie*. Sociologické nakladatelství (SLON).
- Sýkorová, D. 2009. „Věková identita.“ *Sociológia* 41 (2): 149–167.
- Sýkorová, D., G. Nytra, I. Tichá. 2014. *Bydlení v kontextu chudoby a stáří*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě.
- Šmausová, G. 2004. „Věková struktura společnosti.“ Pp. 13–28 in D. Sýkorová, O. Chytil (eds.). *Autonomie ve stáří. Strategie jejího zachování*. Boskovice: František Šalé – ALBERT.
- Špatenková, N., D. Sýkorová. 2004. „Senioři a zdraví.“ Pp. 174–189 in D. Sýkorová, O. Chytil (eds.). *Autonomie ve stáří – strategie jejího zachování*. Boskovice: Nakladatelství František Šalé – ALBERT.
- Van den Hoonaard, D. K. 2001. *The Widowed Self. The Older Woman's Journey Through Widowhood*. Waterloo: Wilfrid Laurier University Press.
- Vašát, P. 2012. „Mezi rezistencí a adaptací: Každodenní praxe třídy nejchudších.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 48 (2): 247–282.
- Vavrecková, J., Z. Janata. 2014. *Subjektivní vnímání životního minima, dostatečnosti příjmů, životní úrovně domácností a chudoby*. Praha: VÚPSV.
- Vidovičová, L. 2008. *Stárnutí, věk a diskriminace – nové souvislosti*. Brno: Mezinárodní politologický ústav Masarykovy univerzity.